

Jule Hinrichs

*De witte
stad*

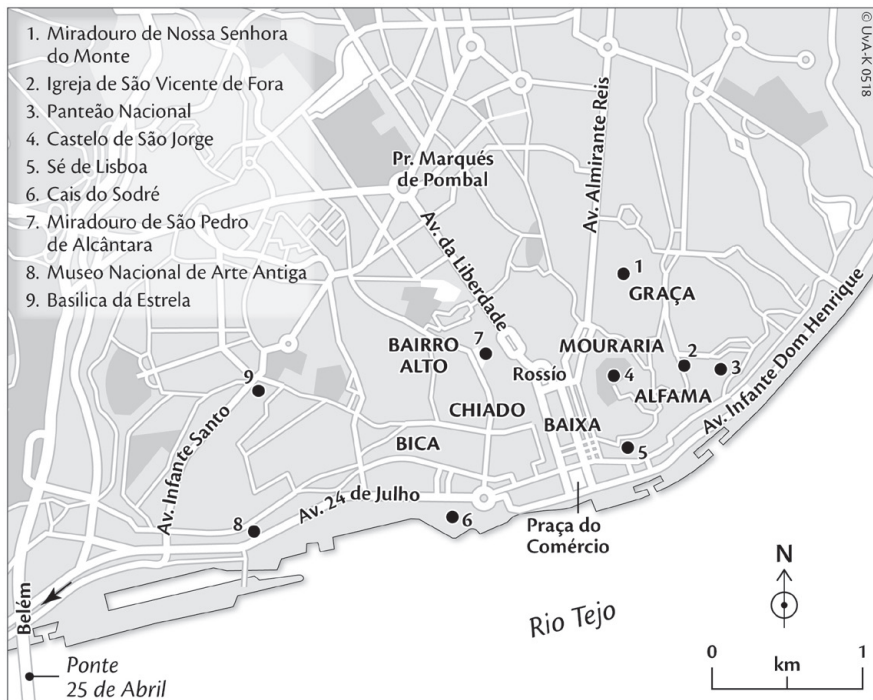
HET VERHAAL VAN LISSABON

Uitgeverij Balans

Inhoud

Kaarten Lissabon en Portugal	6
Het zwarte monster	9
1 Een beschutte baai met mooi licht	19
2 Hoofdstad van een pril koninkrijk	39
3 De zeevarende grootmacht	63
4 De manueline stad	83
5 Onder Spaans gezag	103
6 De ramp van 1 november 1755	122
7 De Baixa van Pombal	151
8 De liberale omwenteling	170
9 Lissabon krijgt vorm	188
10 Twee revoluties	204
11 Reddingsboei voor vervolgd	220
12 Van Salazar naar de EU	245
Met tram 28 naar de mooiste miradouro	263
Bronnen	283

Een beschutte baai met mooi licht

Lissabon ligt op een plek op aarde waar de natuurlijke omstandigheden uitzonderlijk gunstig en uitnodigend zijn, waardoor mensen zich er als vanzelf vestigen. De locatie is zo bevoorrecht dat er wel een stad moest ontstaan. De hoofdstad van Portugal ligt aan de monding van een rivier en aan een oceaan van een oneindige omvang. Eigenlijk ligt Lissabon niet direct aan de oceaan met zijn vaak ruige golfslag, maar net om de hoek aan de brede monding van de Taag, met een zanderige en makkelijk toegankelijke oever. In Lissabon doet niets denken aan de woeste watermassa van de Atlantische Oceaan iets verderop.

De licht glooiende heuvels, al meteen vanaf de oever, bieden volop mogelijkheden om huizen of versterkingen te bouwen. Grote delen van het achterland zijn vruchtbaar en het klimaat is uitstekend, met warme zomers en milde winters. De zon schijnt bijna dagelijks, terwijl het door het jaar heen voldoende regent om verdroging van het land te voorkomen.

Een van de oudste verwijzingen naar Lissabon en Portugal is van de Griekse historicus Polybius, uit circa 140 v.Chr. In band 34 van zijn *Historiën* gaat het over de natuurlijke welvaart en

noemt hij het klimaat voor mens en dier erg gunstig en merkt op dat het land ‘constant productief’ is:

Rozen, witte violen, asperge en andere planten houden slechts drie maanden op met bloeien, en de zeevis is in hoeveelheid, kwaliteit en schoonheid superieur aan die in onze eigen zee.

Het is de natuur die deze bevoorrechte omgeving heeft bestemd voor de bouw van een stad, maar Portugals beroemdste dichter Fernando Pessoa (1888-1935) draait de redenering om: deze plek dankt zijn aantrekkelijkheid niet aan de beschutte ligging vlak achter de ruwe oceaan, aan de mooie heuvels en de riviermonding, maar juist aan het feit dat het zijn geliefde Lissabon is dat daar ligt. In *Livro do Desassossego* (*Boek der rusteloosheid*) schrijft hij:

Maar ik hou van de Taag omdat er een grote stad aan zijn oever ligt. Ik geniet van de hemel omdat ik hem zie vanuit de vierde verdieping in een straat in de Baixa. Het plat-teland of de natuur heeft mij niets te bieden wat opweegt tegen de ongeorganiseerde majestuositeit van de stille stad in het maanlicht, gezien vanuit Graça of São Pedro de Alcântara. Voor mij bestaan er geen bloemen zo mooi als de gevarieerde kleurenpracht van Lissabon in de zon.

Vanuit een continentaal perspectief heeft de geografische positie van Lissabon zwaarwegende voordelen. De stad ligt op de uiterste zuidwestpunt van Europa, met de kortste verbinding met de lange westelijke kuststrook van Afrika en de oostkust van het Amerikaanse continent. De locatie is zeer geschikt om zowel zeeverbindingen met Noord-Europa te onderhouden als de andere kant uit met de landen rond de Middellandse Zee. Die combinatie zou Lissabon in een vroegtijdig stadium geschikt maken als doorvoerhaven.

De andere kant van de medaille is de enigszins geïsoleerde positie, in die uithoek van Europa. In de loop der eeuwen kwam uit de verslagen van buitenlanders over Lissabon regelmatig het beeld naar voren van een stad die nooit helemaal kon voldoen aan de standaarden die elders in Europa golden. Lissabon bleef altijd een paar stappen achterop. Als in andere Europese landen en steden de maatschappij in beroering was en de dynamiek groot, bereikte dat Lissabon laat en in een afgezwakte vorm. Dankzij de mogelijkheden om de wereldzeeën te bevaren was Lissabon in de zestiende en de achttiende eeuw welvarend en rijk, maar ook ten tijde van voorspoed kon de stad zich qua cultuur, beschaving en ontwikkeling nooit volledig meten met andere grote en belangrijke Europese centra. Ongeletterdheid was nog net niet de norm en de inkomensverdeling was zeer ongelijk. Elders in Europa speelde dezelfde problematiek, maar in Lissabon leek het altijd net wat erger.

EERSTE BEWONING

Over de vroegste menselijke activiteiten of bewoning in en rond het huidige Lissabon is veel onzeker. Er zijn veel aanwijzingen dat in een ruim bemeten gebied rond de stad al zeer lang menselijke activiteit heeft plaatsgevonden. Op basis van uiteenlopende vondsten hebben in het Museu da Cidade (Stadsmuseum) historici een reconstructie gemaakt die duidt op vestigingen in de paleolithische en neolithische tijd, zo'n 150.000 jaar geleden. Het zou betekenen dat er Neanderthalers in dit gebied verbleven.

Met het aanbreken van de bronstijd, van 2500 tot 800 v.Chr., neemt het aantal aanwijzingen van menselijke bewoning sterk toe. In het zuidwesten van het land is een groot aantal megalieten – primitieve stenen heiligdommen – in de vorm van menhirs en dolmen gevonden.

In deze periode werden *castros* gebouwd, stenen versterkingen op heuveltoppen waar mensen verbleven. Bij het plaatsje Vila Nova de São Pedro zijn de resten van een castro aangetroffen, waarvan wetenschappers denken dat het tot naar schatting 1300 v.Chr. bewoond is geweest. In sommige publicaties wordt gesteld dat dit castro ‘aan de Taag’ en ‘in de omgeving van Lissabon’ gesitueerd was. Als dat zo zou zijn, worden de maten ruim genomen, want het castro bevond zich zo’n twaalf kilometer van de rivier en hemelsbreed zestig kilometer ten noorden van de huidige hoofdstad.

Vanaf ongeveer de tiende eeuw voor Christus is er meer met zekerheid bekend over Lissabon. Twee volken, over zee de Feniciërs en over land de Kelten, bereikten min of meer gelijktijdig het huidige Portugal en droegen sterk bij aan de vorming en ontwikkeling van Lissabon.

De Feniciërs werden vanaf 1500 v.Chr. de zeevaarders van de Middellandse Zee en stichtten overal rond deze binnenzee koloniën. Het Noord-Afrikaanse Carthago is de bekendste. In Zuid-Spanje was Gades, of Gadir – het huidige Cádiz – een belangrijke vestigingsplaats. Vanaf ongeveer 900 v.Chr. was Cádiz een echte ‘stad’ en het geldt dan ook als de eerste stad in het westen van Europa. Voorbij de Middellandse Zee, in Zuid-Portugal in de Algarve en aan de Atlantische Oceaan, heeft de stad Tavira een Fenicische oorsprong.

Vanaf vermoedelijk ongeveer de twaalfde à achtste eeuw voor Christus kwamen de Feniciërs in de Taag-monding. Archeologische vondsten in de fundering van de Sé, de kathedraal van Lissabon, en in stadsdelen dicht bij de rivier duiden hierop. Er zijn vooral resten van potten en pannen en ander kookmateriaal aangetroffen.

De Feniciërs benutten de locatie van het huidige Lissabon om met schepen aan land te gaan, te foerageren, wat te handelen met de plaatselijke bevolking en om van daaruit hun reis over zee voort te zetten. De plek werd een doorgangspost,

een tussenstop voor het scheepsverkeer en de handel, waarbij de rivier aanvoer van goederen uit het achterland op relatief eenvoudige manier mogelijk maakte. Van hieruit werd naar twee kanten handelgedreven. In het zuiden met de landen aan de Middellandse Zee, zoals Spanje, Italië, Zuid-Frankrijk, Noord-Afrika, Griekenland en Klein-Azië. In het noordelijke deel van de Atlantische Oceaan waren er bestemmingen in Noord-Spanje, richting Bretagne en nog verder naar het Kanaal en de Noordzee, de Scilly-eilanden en Engeland. Rond de kasteelheuvel van Lissabon zijn uit Ierland afkomstige metalen gebruiksvoorwerpen uit deze periode gevonden.

De vraag is wat de Feniciërs op en rond de heuvels van Lissabon aantroffen. Enige lokale bewoning was er zeker al, maar het is onduidelijk van welke omvang, en aanwijzingen dat de Feniciërs al een min of meer stedelijke structuur aantroffen zijn er niet. Er is veel gespeculeerd over de vraag of de Feniciërs op de plaats van het huidige Lissabon een vestiging bouwden die al de benaming 'stad' zou kunnen rechtvaardigen. Hoezeer het ook tot de verbeelding spreekt als dat het geval was geweest, de kans dat het echt zo was is klein. Portugese historici zijn in ieder geval van mening dat de claim dat Feniciërs de stad hebben gesticht onbewezen is.

Na de verovering van Fenicië door de Perzen in 539 v.Chr. slonk de invloed van de Feniciërs snel. Hun rol in de Middellandse Zee werd overgenomen door de Grieken en de voormalige Fenicische stadstaat Carthago. Mogelijk kwam de lokale bevolking rond Lissabon toen in contact met Grieken en Carthagers. Er zijn op en rond de kasteelheuvel in Lissabon resten van potten en amfora's gevonden uit de periode van na de Feniciërs, waarvan een deel van Griekse oorsprong. Maar het is geen uitsluitend bewijs van de aanwezigheid van Grieken op de locatie van Lissabon. Historici sluiten niet uit dat de Grieken zelf nooit Lissabon bereikten, maar dat hun gebruiksvoorwerpen via andere wegen en andere zeevaarders in de stad terecht kwamen.

Er is eeuwenlang beweerd dat Lissabon gesticht zou zijn door de Griek Odysseus. Hij zou tijdens zijn vele jaren van omzwervingen ook Portugal en de Taag-monding hebben bereikt en op een of andere manier zou de naam Lissabon ontleend zijn aan het klassieke verhaal over zijn reizen, de *Odyssee*.

De zestiende-eeuwse Portugese schrijver Damião de Góis schrijft in zijn *Urbis Olisiponis Descriptio*:

Wie Lissabon oorspronkelijk heeft gesticht durf ik niet met zekerheid te stellen, met de afstand van zoveel eeuwen. De oudste schrijvers rekenen het echter tot de oudste steden in Hispania. [...] Strabo geeft het de naam *Odysseia* en lijkt te verdedigen, met de woorden van Asclepiades Mirlianus, dat het gesticht is door Odysseus. Mirlianus [...] gaat zover te zeggen dat er in Lissabon, hangend aan de tempel van Minerva, bepaalde objecten zijn gevonden, zoals schilden, kransen en andere sporen die verwijzen naar de reizen van Odysseus.

Damião de Góis was een diplomaat, kunstverzamelaar en schrijver. Van 1523 tot 1544 was hij werkzaam in de Nederlanden als secretaris en penningmeester van de Portugese handelspost in Antwerpen, de Feitoria de Flandres (Factorij van Vlaanderen). In Nederland en Vlaanderen is hij ook wel bekend als Damiaan van der Goes. De Góis was een vooraanstaande Portugese humanist en was goed bevriend met Desiderius Erasmus. Zijn dunne boek uit 1554 geldt nog steeds als een van de belangrijkste bronnen over het oude Lissabon. Vrijwel iedere auteur over de geschiedenis van de stad haalt het aan.

De Góis stelt niet te weten wie de stad heeft gesticht, maar neemt geen afstand van de theorie dat het Odysseus kan zijn geweest. Ook in zijn tijd maakten historici echter al korte metten met dit verhaal. En inmiddels is overduidelijk dat het behoort tot de historische fantasieën en wensdromen, want zoals

er geen hard bewijs is dat in de klassieke tijd Grieken Lissabon bereikten, zo is er al helemaal geen bewijs, of zelfs maar een aanwijzing, dat Odysseus ooit voet aan land heeft gezet in het huidige Portugal of Lissabon.

Over land bereikten Keltische stammen uit Centraal-Europa voor het eerst rond de tiende eeuw voor Christus het huidige Portugal. Daar vermengden ze zich met lokale bevolkingsgroepen. Over de datering is veel onzeker. Historici denken dat de Kelten pas in de zesde eeuw voor Christus en vervolgens in de vierde en de derde eeuw voor Christus in groten getale naar Portugal trokken. Hun komst betekende in ieder geval een sterke uitbreiding van de bevolking en daarmee een eerste krachtige stimulans voor de vorming van een volk en van een land.

Door de Keltische toestroom ontstond de etnische groep de Lusitaniërs. Zij woonden in een gebied dat grotendeels het moderne Portugal beslaat, al liep het naar het noorden minder ver door en naar het oosten juist verder. Ook in de huidige aan Portugal grenzende Spaanse provincie Extremadura woonden Lusitaniërs. Het verhindert niet dat de Portugezen nog steeds worden aangeduid als Lusitaniërs. In de geschiedschrijving worden zij dikwijls een dapper en strijdlustig volk genoemd – een kwalificatie die ze vermoedelijk vooral danken aan hun verzet een aantal eeuwen later tegen de Romeinse kolonisatie.

DE STICHTERS VAN LISSABON

Het citaat van De Goís bevat met de vermelding van Romeinse schrijvers en een Romeinse tempel al een verwijzing naar een nieuwe historische fase van Lissabon. De Punische oorlogen brachten het einde van de heerschappij van Carthago en eeuwen van Romeinse kolonisatie. De Romeinen vielen het Iberisch Schiereiland binnen als tegenzet, nadat ze zelf ver-

rust waren door de aanval op Italië van de Carthaagse generaal Hannibal, die in 218 v.Chr. via het huidige Spanje, de Pyreneeën en de Alpen, en met de inzet van olifanten, Italië aanviel.

Het kostte de Romeinen vele tientallen jaren om het Iberisch Schiereiland hun gezag op te leggen. Aanvankelijk bezetten ze slechts het zuidelijke deel van Portugal, waar Lissabon net niet onder viel. De Lusitaniërs verzetten zich jaren achtereenvolgens tegen hun overheersers en onder de leiding van hun aanvoerder Viriatus wisten ze enige tijd een totale overname door de Romeinen te verhinderen. De dood van Viriatus in 139 v.Chr. betekende een grote tegenslag voor het verzet. Na verloop van tijd hadden de Romeinen drie afgezanten van Viriatus met goud omgekocht. 's Nachts bij terugkomst in hun eigen kamp vermoordden de drie hun leider. Vervolgens weigerden de Romeinen de toegezegde beloning uit te keren. Volgens de overlevering zouden de drie te horen hebben gekregen: 'Rome betaalt geen verraders die hun leider doden.' Viriatus geldt voor de Portugezen nog steeds als hun eerste nationale held.

Kort na zijn dood bezetten de Romeinen de gehele vallei van de Taag, en daarmee ook het gebied van het huidige Lissabon. De eerste, mythische periode van Lissabon eindigde met de komst van de Romeinse legers in 139 v.Chr. Vanaf dat moment is er veel meer met zekerheid te zeggen over de geschiedenis van de stad.

De Romeinse geschiedschrijvers Strabo en Diodorus Siculus stellen dat er lang na Viriatus' dood verzet bleef van de Lusitaniërs, vooral van 80 tot 72 v.Chr., onder aanvoering van de Romein Sertorius. Hij koos de kant van de Lusitaniërs nadat hij tijdens veldtochten in Afrika in de problemen was gekomen met zijn superieuren. Sertorius werd in 72 v.Chr. gedood. Pas in de jaren daarop wisten de Romeinen hun gezag overal op het Iberisch Schiereiland te vestigen. Het bergachtige noorden van Portugal werd als laatste onder controle gebracht.

Een jaar na Viriatus' dood begonnen de Romeinen onder

Decimus Junius Brutus met het optrekken en versterken van muren rond Lissabon. Delen van deze muren zijn bewaard gebleven. Rond die tijd moet een begin zijn gemaakt met de bouw van het huidige kasteel. Volgens veel historici zijn de eerste versterkingen op de oudste en tevens de hoogste heuvel van Lissabon – die met het kasteel – niet ouder dan uit de tweede eeuw voor Christus. Vanaf die tijd kan Lissabon met recht en reden een stad worden genoemd.

Daarmee zouden de Romeinen de stichters van Lissabon zijn en beleeft de stad inmiddels de tweeëntwintigste eeuw van zijn bestaansgeschiedenis. In Portugal wordt die conclusie doorgaans niet tegengesproken, maar ook niet heel openlijk getrokken. Dit verhaal is niet populair, omdat de rol van de Feniciërs, hoe vaag en mysterieus ook, en de rol van de Lusitaniërs zelf dan wegvallen.

Directeur Joana Sousa Monteiro van het Stadsmuseum is er laconiek over. Ze zegt dat de Portugezen er heel gelukkig mee zouden zijn als de Romeinen ‘met hun hoge cultuur’ de stad hebben gesticht, maar verwijst toch naar de Fenicische tijd en de zekerheid dat de plek een veel oudere vestigingsplaats is geweest. Haar conclusie: ‘Er draait veel om de vraag: wanneer spreek je van een stad?’

Zeker is dat Lissabon van de huidige hoofdsteden in Europa een van de oudste is – ouder dan Londen en Wenen, vrijwel zeker ouder dan Parijs, en eeuwen ouder dan Madrid, Berlijn en Amsterdam.

Net als de vraag naar de stichtingsdatum wordt ook al eeuwenlang de vraag naar de oorsprong van de naam ‘Lissabon’ opgeworpen. Een verwijzing naar de Griek Odysseus en de *Odyssee* moet dus naar het rijk der fabelen worden verwezen. Het is zeker ook niet iets als *luz e bon* (het licht is mooi). Die theorie doet een associatie vermoeden met de eeuwenoude notie van Lissabon als stad van het heldere licht en de ‘witte stad’. Maar waar dit verhaal vandaan komt is onduidelijk en het

zou weleens het product van een fantasievolle schrijver van een reisgids kunnen zijn.

De oudst bekende naam van de stad is Olisipo, of Olissipo, dan wel Olissipona, namen waarin al veel van het latere Lissabon terug te vinden is. Een aantal Romeinse schrijvers gebruikt een van deze varianten. Over het ontstaan ervan bestaan veel theorieën. Zo zou de naam een verwijzing kunnen zijn naar de oude pre-Romeinse naam van de Taag: de Lucio. In latere jaren – vanaf de zestiende eeuw – is er meer aandacht gekomen voor de uitgang ‘-ipo’, omdat meer Portugese steden in de oudheid deze uitgang hadden. Dit zou dan weer op een Fenicische achtergrond duiden.

De Portugese historicus José Augusto Ramos speculeert op een verband met het Fenicische *Alysubbo*, wat iets als ‘mooie rivier’, ‘mooie stroom’, of ‘mooie baai’ moet betekenen. Alternatieve omschrijvingen zijn *Allis Ubbo* of *Ubis Ubbo*.

Om nog een keer Damião de Góis te citeren:

Het moet in gedachten worden gehouden [...] dat niets met zekerheid bekend is over de origine en de reden van de naam van de stad Lissabon. Zowel de Griekse als de Latijnse schrijvers geven geen enkele verduidelijking over zijn oude geschiedenis, of over gebeurtenissen in vervlogen tijden.

FELICITAS JULIA

Onder de politicus en veldheer Julius Caesar werd Lissabon vanaf 61 v.Chr. geïntegreerd in het Romeinse Rijk onder weer een nieuwe naam: Felicitas Julia, of ook Felicitas Iulia of Felicitas Julia Olisipo.

De heerschappij van de Romeinen duurde enkele eeuwen

en had blijvende gevolgen. De Romeinen kwamen in groten getale, en dat alleen al maakte ze dominant. Bovendien keerden veel oud-strijders niet meer terug naar huis, maar bleven ze op het Iberisch Schiereiland hangen. De Romeinse kolonisatie heeft Spanje en Portugal ‘gemaakt’ tot de samenlevingen die ze nu zijn. Dat uit zich in de Romaanse talen Spaans en Portugees, en veel breder in de gebruiken en de cultuur. De introductie van een administratief en juridisch systeem hield een grote vernieuwing in voor het Iberisch Schiereiland. In een latere fase brachten de Romeinen ook hun christelijke religie over. In 356 werd er voor het eerst een bisschop van Lissabon benoemd, São Potâmio, ofwel Sint-Potamius.

Onder de Romeinen brak een fase aan waarin Lissabon, of Felicitas Julia, in rap tempo werd uitgebreid tot een stad van enige betekenis. Als ze er al niet waren, werden de stedelijke structuren opgebouwd en verder versterkt. In 48 v.Chr. werd Lissabon een Romeinse gemeente, een *municipium*, wat inhield dat de inwoners zich Romeinse burgers mochten noemen. Voortbordurend op de Fenicische periode vond een verdere ontwikkeling van de stad plaats tot een knooppunt van handel over zee. Die rol werd versterkt door betere verbindingen met het achterland, doordat de Romeinen een weg aanlegden naar het noorden, naar Bracara Augusta – het huidige Braga – en naar het oosten, naar Emerita Augusta – het huidige Mérida – in de Extremadura in Spanje, de toenmalige hoofdstad van Lusitanië.

Latere archeologische vondsten duiden op een welvarende stad, met grote huizen, fonteinen, theaters, publieke baden en ten oosten van het plein Rossio een uitgebreide necropolis. Tijdens werkzaamheden in 2000 aan de metro in het Praça de Figueira, in het centrum naast het Rossio, zijn veel bewijzen gevonden dat zich daar een begraafplaats heeft bevonden. De rijke bewerking van de aangetroffen grafstenen duidt op een hoge welvaart.

Afgaande op verschillende bronnen uit de oudheid zouden de Romeinen in Lissabon ten minste drie tempels hebben gebouwd, ter ere van de goden Jupiter, Cybele en Diana. Het bewijs dat die echt hebben bestaan blijft echter mager, omdat er nooit resten zijn aangetroffen die specifiek op een tempel uit die tijd wijzen. Zoals zo vaak in de geschiedenis is hier het probleem dat volgende veroveraars van een stad heiligdommen van de verslagen heersers verwoestten en er hun eigen religieuze gebouwen vestigden. Van de Diana-tempel veronderstelt men dat deze vlak onder het kasteel heeft gestaan. Na de aardbeving van 1755 zijn enkele resten aangetroffen van wat mogelijk de Cybele-tempel is geweest. Onder keizer Augustus werden baden gebouwd in de huidige Rua da Prata in het lage gedeelte van de stad, de Baixa.

Pas enkele jaren geleden is op de helling van de kasteelheuvel een Romeins theater teruggevonden. Bij de bouw daarvan, rond 20 v.Chr., is zowel Italiaans als lokaal marmer gebruikt. De opgravingen zijn inmiddels voltooid; slechts een deel van het theater is blootgelegd.

TEATRO ROMANO

Op de hoek van de Rua da Saudade en de Rua de São Mamede, tussen het kasteel en de Sé-kathedraal, is het Teatro Romano opgegraven. Het theater is voor bezoekers niet toegankelijk, maar het is vanaf de straatkant goed zichtbaar gemaakt. Meer is ook niet nodig, omdat van het theater veel verloren is gegaan. Zo zijn er geen stenen zitplaatsen meer aangetroffen en op de plaats waar die zich bevonden is een reconstructie gemaakt: een groot bord met gestileerde zitplaatsen. Verder is er nog een systeem van bewatering te zien.

In 2015 werd direct tegenover de opgravingen het Mu-

seu do Teatro Romano geopend. In het museum maakt een overzicht duidelijk dat slechts een klein deel van het theater is opgegraven; het meeste moet zich nog onder de bestaande bebouwing bevinden. In en vooral ook onder het museum zijn nog meer resten van het theater en de Romeinse bouwwerken blootgelegd en zichtbaar gemaakt.

De Portugese historicus Jorge de Alarcão stelt in zijn standaardwerk *Roman Portugal* uit 1988 dat het inwonertal van Lissabon in de Romeinse tijd al 30.000 tot 40.000 bedroeg. De stad was zo'n 35 hectare groot en lag grofweg tussen de kasteelheuvel en de huidige Rua Augusta in de Baixa.

In Lissabon waren de eerste eenvoudige vormen van productie ontstaan, met het accent op visverwerking. Tot pasta verwerkte tonijn was al bij de Feniciërs populair en ze namen het op hun schepen mee naar huis, uit Lissabon en Tavira. Het was het eerste Portugese exportproduct. De tonijnpasta bereikte ook Griekenland en werd door de Romeinen eveneens gewaardeerd. Nog steeds is het in restaurants in Portugal gebruikelijk dat de gast als voorafje stukjes gebakken brood krijgt met tonijn- en sardienpasta.

DE BARBAREN

In het begin van de vijfde eeuw vielen Germaanse stammen – de ‘barbaren’ – het Romeinse imperium aan. Vergeleken met de Romeinen waren ze niet meer dan ruwe boerenstrijders die ver af stonden van het hoge culturele en organisatorische niveau van de Romeinen. Het was de tijd van de Grote Volksverhuizing.

In 410 viel Rome in handen van de Visigoten, aangevoerd door koning Alarik, en rond die tijd vielen Vandalen, Alanen en Sueven het Iberisch Schiereiland binnen, snel gevolgd door de Visigoten. Lissabon is na 411 meer dan eens aangevallen en geplunderd door Alanen en Vandalen, en in 419 kwamen de Visigoten en staken de stad in brand.

Hoewel het verzet van de Romeinen zwak was, duurde het vele decennia voor ze het Iberisch Schiereiland volledig moesten prijsgeven. Het werkte in hun voordeel dat de Germaanse volken en koninkrijken regelmatig onderling vochten en vanwege hun plunderingen op veel verzet van de lokale bevolking stuitten.

Pas in 468 gaf de Romeinse stadscommandant Lusidius Lissabon in handen van de Sueven. Over de omstandigheden is weinig bekend, en over deze Lusidius eigenlijk alleen dat hij in Lissabon geboren zou zijn. Lusidius zou verraad hebben gepleegd door de stad zonder veel verzet over te geven aan de Sueven. Het zijn evenwel verhalen zonder veel houvast.

In 472 werd Lissabon getroffen door een zware aardbeving. Daarbij werden grote delen van de oude Romeinse stad verwoest, in een periode dat de stad al ernstig in verval was. Sommige historici stellen dat er van het oude en welvarende Olisipo niet veel meer was overgebleven dan een dorp.

Over de periode van de Germaanse bezetting van Ibericum is weinig bekend. De barbaren waren doorgaans ongeletterd en geschiedschrijvers zoals de Romeinen die kenden ontbraken bij de Germaanse stammen. De vragen over het Lissabon van die periode staan open. Hoe ontwikkelde zich het inwonertal? Bleef de stad een knooppunt voor het handelsverkeer, over zee en ook met het achterland? Het is niet duidelijk.

De Sueven en Visigoten hebben Portugal en Lissabon zeker op cultureel vlak weinig nieuws gebracht. Het meest wezenlijke is dat de katholieke kerk zich definitief kon vestigen als de leidende religieuze institutie. Zoals de Romeinen hun geloof in vele goden vervingen door het christelijk geloof, zo liet ook

het Suevische koninkrijk in Portugal zich kerstenen. Rond 550 werd Martinus van Braga de eerste aartsbisschop van Bracara Augusta.

DE MOORSE TIJD

Drie eeuwen achtereen zouden de Germaanse of barbaarse stammen een dominante rol spelen in Portugal en Lissabon. Na deze kleurloze tussenfase brak er onder de moslims uit Noord-Afrika, de Moren, opnieuw een periode aan met een hoogontwikkelde cultuur.

In het voorjaar van 711 staken vele duizenden Arabieren en vooral Berbers de straat van Gibraltar over met het doel het Iberisch Schiereiland te bezetten. Bij eerdere korte expedities en rooftochten hadden ze al kunnen vaststellen dat er van de plaatselijke bevolking en van de Visigoten doorgaans weinig verzet te duchten was. Gewapend met die kennis durfden ze het aan om het dit keer een stuk ambitieuzer aan te pakken. Onder leiding van Tariq ibn Zijad rukten de Moren snel op richting de Spaanse steden Córdoba en het een stuk noordelijker gelegen Toledo. De laatste Visigotische koning Rodrigo – Roderik – was pas een jaar aan het bewind en haastte zich met zijn manschappen naar het zuiden van Spanje om weerstand te bieden tegen de indringers. In de buurt van het huidige Medina-Sidonia leden de troepen van Rodrigo een verpletterende nederlaag. De vorst vond er de dood, volgens de overlevering door verdrinking in de rivier de Guadalete.

De Moren bezetten binnen enkele jaren vrijwel heel Spanje en rukten op naar Zuid-Frankrijk. Portugal viel in 713 in hun handen. Over het algemeen verliep de verovering van de Spaanse en Portugese steden soepel. Doorgaans gaven die zich snel over nadat ze voor de keuze waren gesteld. Het was óf

meewerken met hun belagers en belastingplicht accepteren, óf strijd leveren, wat na een nederlaag betekende dat de mannen gevangen werden genomen en de vrouwen en kinderen het risico liepen van een bestaan als slaaf.

De Moren noemden Ibericum *al-Andalus*, ofwel ‘Land van de Vandalen’. De Zuid-Spaanse regio Andalusië ontleent er zijn naam aan. In het zuidelijke deel van Spanje wisten de Moren hun positie ook verreweg het langst te handhaven. Portugal vormde het merendeel van Gharb al-Andalus, West-al-Andalus. Córdoba werd de hoofdstad van de nieuwe moslimstaat. Aanvankelijk stichtte de emir in Córdoba zijn emiraat. Nadat halverwege de achtste eeuw de emir de titel van kalief had aangenomen was er sprake van een kalifaat.

Lissabon lag in de provincie Mozarab Balata. Voor de stad was de komst van de moslims, hoezeer dit soms ook tot nieuwe spanningen leidde, in een aantal opzichten een zegen. Het onder de Germaanse bezetting onbeduidende plaatsje – of grote dorp – kreeg weer veel meer aandacht. De Moren bouwden de stad opnieuw op. Net als in de Romeinse tijd profiteerde Lissabon weer van zijn gunstige ligging en goede klimaat, en kreeg het de kans zich te ontwikkelen tot een centrum van cultuur en handel.

Hoe de stad in de Moorse periode heette is niet helemaal duidelijk. Namen als Al-Ushbuna en Lissabona worden veel genoemd. De al bestaande muren rond het kasteel – de huidige naam Castelo de São Jorge is van latere datum – werden in de Moorse tijd sterk uitgebreid, vooral in de richting van de rivier de Taag. Enkele delen van de Moorse muur bestaan nog steeds – feitelijk als enig overblijfsel uit de Moorse tijd – en worden door de Portugezen de Cerca Moura (Moorse omringing) genoemd. De Moren bouwden in Lissabon ook een medina, fonteinen en moskeeën. De grote moskee kwam op de plaats waar een aantal eeuwen later de kathedraal van Lissabon zou verrijzen. Rond de nabije plaatsen Sintra en Santarem

werden versterkingen gebouwd die ook dienden om van enige afstand Lissabon beter te kunnen verdedigen.

De moslims introduceerden een nieuwe cultuur, wetenschappen en ook vernieuwde technieken voor ambachtslieden. Voor de Portugezen zou de introductie van *azulejos* (tegels) van blijvende betekenis zijn. Het woord *azulejo* is waarschijnlijk afgeleid van het Moorse *al zulaycha*, of *al zuléja*. In hoeverre er in de Moorse tijd in Portugal of in Lissabon *azulejos* werden vervaardigd is niet duidelijk. Pas eeuwen nadat de Moren waren verslagen kwam begin zestiende eeuw de productie van tegels in zwang, toen de Portugezen er zelf voor kozen en ze de tegelkunst niet meer opgedrongen kregen van een bezetter.

Het Moorse bestuur was redelijk tolerant, ook naar andere religies zoals het christendom en jodendom. De eerste Joden vestigden zich in het latere Portugal in de Romeinse tijd. De Moren stonden christenen en Joden toe om voor zaken die hun eigen gemeenschap betroffen hun eigen rechtspraak te houden. De invloed van het christendom slonk wel, doordat christenen uitweken naar het noorden, of zich tot de islam bekeerden en omdat kerken werden omgebouwd tot moskeeën. In latere jaren, toen de christenen op verschillende plaatsen op het Iberische Schiereiland terrein terugveroverden, werden veel kerken alsnog door de Moren verwoest.

Christenen die niet overgingen op het moslimgeloof, maar zich wel onderwierpen aan de Moren waren de zogenoemde Mozaraben. Moslims hadden niet het recht zich tot het christendom te bekeren. Een moslimman kon met een christelijke vrouw trouwen, maar omgekeerd een christelijke man niet met een moslima. Vaststaat dat beide bevolkingsgroepen in de loop der eeuwen sterk vermengd zijn geraakt.

Getalsmatig waren de Mozaraben dominant en hun taal vormt de basis voor het moderne Portugees en Spaans. Deze groepen spraken een Romaanse taal waarin steeds meer Moorse leenwoorden terechtkwamen. Termen van nieuwe technie-

ken die in de bestaande taal nog niet bestonden werden aan het Moors ontleend. Namen die met *al* beginnen duiden vrijwel steeds op een Moorse invloed, zoals die van de Spaanse stad Algeciras, maar ook in Noord-Spanje, tegen de Pyreneeën aan, die van het dorp Alquézar, en in Portugal de Algarve, de toeristenplaats Albufeira en de Lissabonse wijk Alfama. Andere leenwoorden zijn *aldeia* (dorp), *alfaiate* (kleermaker), *álgebra* (algebra) en *algodão* (katoen). Ook *arroz* (rijst), *alzeite* (olie), *chafariz* (fontein), *azul* (blauw) en *guitarra* (gitaar) zijn aan het Arabisch ontleend.

In de Moorse tijd ontstond tussen het kasteel, op de hoogste heuvel van Lissabon, en de nabije Taag een steil aflopende wijk met een ondoorgrondelijke structuur van straatjes en steegjes en soms onverwachte tuinen: de Alfama. De naam stamt van het Arabische *al-hamma* (warme bron), vanwege een aantal warmwaterbronnen in de wijk. Delen van de Alfama doorston- den de verwoestingen van de aardbeving van 1755 doordat de huizen direct op de rotsen waren gebouwd.

In Lissabon geldt de Alfama nog steeds als dé Moorse wijk, maar niet in de zin dat er door de eeuwen heen weinig zou zijn veranderd. Vooral het stratenpatroon in de wijk is oud, en dat patroon is op zich bijzonder genoeg met huizen die in de steeg- jes soms maar een meter van elkaar af staan. De huizen zelf zijn te vaak gemoderniseerd, vertimmerd en opnieuw opgebouwd en om ze nog als ‘Moors’ te zien.

Karakteristiek zijn de benamingen van de straten en steeg- jes in de Alfama, met *travessa* (verbinding tussen twee straten), *calçado* en *calçadinha* (betegelde straat of straatje), *escadin- ha* (smalle trap), *largo* (pleintje) en *boqueiro* (letterlijk: open mond; doorgaans de benaming voor een klein binnenplein). De echt smalle steegjes heten *beco* (gangetje). Van die beco’s zijn er heel wat in de Alfama.

ALFAMA

De Alfama behoort dankzij zijn reputatie van ‘Moorse’ wijk tot de toeristentrekkers van Lissabon. Er wordt soms een onderscheid gemaakt tussen de Alfama do Alto (Hoge Alfama), de buurt waar de betere burgerij woonde en die binnen de Cerca Moura – de ommuring van het kasteel uit de Moorse tijd – lag, en de Alfama do Mar (Alfama van de Zee), de volkse, populaire en dichtbevolkte buurt, ofwel de ‘lage’ Alfama vlak boven de Taag. Dit verschil is nog steeds goed te zien. In het lage deel zijn de straatjes nauwer. In de ogen van de toerist zal dit de ‘echte’ Alfama zijn. Het is een wirwar van steegjes, al is de wijk te klein om werkelijk te verdwalen. De Alfama kan eigenlijk alleen te voet worden bezocht; voor auto’s is de doortocht slechts in sommige straten mogelijk.

De lage Alfama heeft bijna de karakteristieken van een getto. Eeuwenlang zaten er bordelen en tot ongeveer dertig jaar geleden had de wijk de reputatie gevaarlijk te zijn, vooral ’s avonds. De buurt was ernstig vervallen en ook een centrum van drugssmokkel. Dat is veranderd en de sfeer is nu vooral ontspannen en gezellig. Het aantal fadorestaaurants is de afgelopen jaren flink toegenomen. Toch is het nog steeds een echte volkswijk, met barretjes voor de lokale bewoners in combinatie met meer op toeristen afgestemde restaurants.

De twee kerken zijn midden in de wijk de Igreja de San Miguel en aan de noordkant de Igreja de São Estêvão. Die laatste kerk is vanaf een afstand nog het best te zien, want de bebouwing er dicht tegenaan maakt een goed zicht onmogelijk.

Aan de randen van de Alfama duikt hier en daar onverwacht een stuk van de oude stadsmuren op, soms goed te herkennen, maar vaak ook nauwelijks. Delen van de

Cerca Velha – de ommuring uit de middeleeuwen – zijn benut voor muren van huizen.

De Alfama kan van twee kanten worden betreden. Aan de benedenzijde, de Taag-kant, ligt het Largo do Chafariz de Dentro, het plein tegenover het Museum van de Fado. Direct achter het plein loopt de Rua de San Pedro, waar in de ochtend verse vis en slakken worden verkocht. In het lage deel van de Alfama, op de plaats van de huidige Rua de Judiaria, was ooit de Joodse wijk. De *judiaria* is tijdens de aardbeving en de tsunami van 1755 volledig verwoest.

Aan de bovenzijde van de Alfama in de Rua de Li-moeiro bevinden zich aan weerszijden van de Igreja Santa Luzia twee miradouros met uitzicht over de Alfama en de Taag. Verreweg de bekendste is de Miradouro de Santa Luzia, naast het gelijknamige kerkje, met een prachtig vergezicht. Het tegen de kerkmuur aangebrachte grote blauw-witte tegeltableau van het Lissabon van voor de aardbeving is bijzonder fraai. Aan de andere kant van de kerk is de Miradouro de Portas do Sol. Die geeft eveneens een aardig uitzicht, maar de miradouro zelf is niet meer dan een betegeld pleintje met een hek eromheen. Vanaf dit punt is het eenvoudig om af te dalen in de onderliggende Alfama.